

Політичне і соціальне у потребах: проблеми взаємозалежності і співвідношення

Сергій Рудницький,
кандидат філологічних наук, доцент,
докторант Інституту політології та права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова

Розглянуто проблему співвідношення потреб та інтересів різного плану, зокрема, факт наявності політичних потреб, а також проблематику соціальних і суспільних потреб. Закцентовано увагу на відмінностях між різними авторами у розумінні соціальних і суспільних потреб, запропоновано розуміння соціальних потреб виходячи з вузького значення категорії „соціальне”. Вказано на політичне у потребах і на недоцільність використання поняття „політичні потреби”.

Ключові слова: потреби, інтереси, суспільні потреби, соціальні потреби, політичне у потребах, політичні інтереси.

The problem of the „necessity – interest” correlation of different origin, including the fact of existence of the political necessities as well as the problem of social and public necessities are considered in the article. The attention has been drawn to the differences between different authors in understanding the social and public necessities. The understanding of the social necessities based on the narrow meaning of the category „social” has been suggested. The existence of the political aspect in necessities and inappropriateness of the term „political necessities” have been noted.

Keywords: necessities, interests, public necessities, social necessities, political aspect in necessities, political interests.

Рассмотрено проблему соотношения потребностей и интересов разного плана, в частности, факт наличия политических потребностей, а также проблематику социальных и общественных потребностей. Акцентировано внимание на различии между разными авторами в понимании социальных и общественных потребностей, предложено понимание социальных потребностей исходя из узкого значения категории

„социальное”. Указано на политическое в потребностях и на нецелесообразность использования понятия „политические потребности”.

Ключевые слова: потребности, интересы, общественные потребности, социальные потребности, политическое в потребностях, политические интересы.

Проблема узгодження інтересів численних соціальних, етнічних, демографічних та інших груп становить важливе завдання для багатьох держав, у тому числі – і для української, з огляду на фрагментованість українського суспільства. Дана проблема актуалізує звернення до проблематики інтересів не лише у аспекті опису їх реалізації, узгодження чи артикуляції у політичній площині, але й з точки зору їх співвідношення з потребами, які викликають появу тих чи інших інтересів.

Огляд праць українських науковців, що розглядають питання політичних інтересів, зокрема Л. Радченко [1], А. Волинського [2], О. Коляси [3] та ін., свідчить про те, що не до кінця з'ясовано є проблема співвідношення потреб і інтересів різного плану, зокрема, факт наявності політичних потреб, що викликають появу політичних інтересів так само, як викликають їх економічні, культурні, духовні чи інші потреби соціальних суб'єктів. Суперечливими також є погляди різних авторів стосовно змісту понять „соціальні потреби” і „суспільні потреби”. Тому метою даної розвідки є поглиблення проблематики соціального і/або суспільного у потребах, а також з'ясування правомірності виділення поряд з культурними, економічними та іншими політичних потреб, що викликають появу відповідних політичних інтересів.

На початку розгляду даного питання варто звернутися до проблематики потреб як таких. Потреби розглядаються у психології, зокрема психології особистості [4], філософії [5; 6; 7; 8; 9], соціології [10], політології [1; 2; 3], правових науках [11], економіці [12; 13], маркетингу [14], науках з державного управління [15], окремо або разом з проблематикою інтересів. Проблематика потреб широко була представлена також у радянській філософії (огляд праць вітчизняних науковців, здебільшого радянського періоду, що розглядали проблематику потреб у контексті самореалізації особистості, здійснив В. Муляр [9, с. 133]).

Варто звернути увагу на факт, що у правових науках поширена класифікація прав і свобод особи, за основу якої приймають специфіку вимог, що висуваються особою на підставі своїх потреб (потребовий підхід) [16, с. 10-11; 17, с. 89-90, 175; 18, с. 73], а Н. Коноваленко пропонує застосовувати потребовий підхід, в основі якого лежить виявлення потреб суб'єктів, встановлення ролі та функції явищ, які є результатом задоволення цих потреб і встановлення, чиї потреби може задовольнити досліджуване явище, до аналізу соціальних явищ [8, с. 13-14].

Не дивлячись на значну бібліографію, присвячену проблематиці потреб,

вказане поняття викликає нескінченні дискусії, оскільки воно пов'язане з елементами суб'єктивної оцінки, у тому числі з тими, що ґрунтуються на моралі чи ідеології [19, с. 116; 14, с. 57]. На думку Д. Леонтєва, у психології природу потреби довгий час не пояснювали, оскільки вважали, що поняття зрозуміле само по собі; сам термін, що є ключовим у психології особистості, з'явився досить пізно; у словниках першої половини ХХ ст. є терміни „інстинкт” і „потяг”, але не було терміну „потреба”, а коли він з'явився у психологічній науці, то його часто ототожнювали з потягом, бажанням або мотивом [4, с. 107].

Не претендуючи на повноту представлення проблеми, потрібно сказати, що під потребою розуміють здебільшого об'єктивну життєву необхідність суб'єкта, брак чи відсутність чого-небудь, необхідного для нормального існування живих та соціальних систем [11, с. 32-33; 1, с. 41; 15, с. 15; 20, с. 76; 14, с. 59]. Це певна необхідність суб'єкта щодо певної сукупності зовнішніх умов його буття, що витікають з його сутнісних якостей, з його природи [6, с. 12], відчуття фізіологічного, соціального або психологічного дискомфорту через брак чогось, це необхідність у чомусь, що потрібне для створення і підтримання нормальних умов життя і функціонування людини. Потребу можна визначити і як те, що постійно про себе нагадує [21, с. 120]. Категорія „потреба”, на думку Д. Александрова, розкриває відсутність балансу у системі „суб'єкт – середовище”, вказує на протиріччя необхідного і актуального [10, с. 130-132], потреби виражають залежність суб'єктів від об'єктивних умов їх існування [1, с. 41].

Потреба є властивістю всього живого [8, с. 12-13; 6, с.13-14], це поняття розповсюджується на все органічне і соціальне життя [6, с.12], носієм потреби може виступати будь-який біологічний організм, людина, спільнота, соціальна група, суспільство, соціальний інститут (система освіти, держава) чи людство [6, с. 12-13]. Незадоволеність потреб проявляється у певних формах, при цьому, на думку Н. Коноваленко, людина сама має можливості виступати у ролі індикатора реалізації потреб [8, с. 55], на думку інших авторів, потреб не можна спостерігати або вимірювати [15, с. 15].

Задоволення потреби є життєво важливим для організму (біологічного чи суспільного), загострена незадоволена потреба веде до його загибелі [7, с. 7; 1, с. 41; 6, с. 14]. Засобами задоволення потреби є уречевлені і неуречевлені блага [20, с. 76], або в ширшому розумінні – частина конкретно-предметного чи духовного матеріалу, яким можна задовольнити чи за допомогою якого можна задовольнити потребу [5, с. 19-21], причому людина має багато способів використовувати блага для задоволення потреб, вона може також обмежувати використання благ, тобто частково обмежувати задоволення власних потреб [13, с. 30-31]. Оскільки ресурси для задоволення потреб є обмеженими, людина вибирає блага, які мають найбільшу споживчу цінність і здатні забезпечити максимальне задоволення потреби [14, с. 58].

На думку А. Здравомислова, особливість потреб як основного внутрішнього стимулу полягає у тому, що на цьому рівні спостерігається найбільший ступінь залежності даного суб'єкта від певного кола зовнішніх умов; в організмі існує система потреб, причому чим складніший організм, тим складніші потреби. Потреби взаємозамінні, динамічні, циклічні, коливання потреб від виникнення до задоволення окреслюють життєві цикли організмів [6, с. 14, 15-16]. У цьому місці варто звернути увагу на те, що особистість здатна діяти під впливом матеріальних потреб, але вона також здатна протидіяти їх впливу, керуючись більш високими, духовними потребами, які закладені у свідомості цієї особистості й підкріплені її волею та характером [8, с. 14].

Найпоширенішою на сьогодні є теорія потреб А. Маслоу, яку поділяють численні дослідники [14, с. 58; 8, с. 19-20; 1, с. 39-40; 15, с. 12]. А. Маслоу поділяв потреби на п'ять рівнів [22]. На першому знаходяться фізіологічні потреби, без задоволення яких ніщо інше неможливе, вони лежать в основі ієрархії потреб; другий рівень становить потреба у безпеці (фізіологічній і психологічній) і захисті (у стабільності, у свободі від страху, тривоги й хаосу, у структурі, порядку тощо). На третьому рівні перебувають потреби в приналежності й любові, люди прагнуть формувати відносини прихильності з іншими людьми. Групова приналежність стає домінуючою і на ній виростають національні й патріотичні почуття, різного роду національні рухи. „Людині, – за словами А. Маслоу, – надто важливо знати, що вона живе на батьківщині, у своєму будинку, поруч із близькими й зрозумілими їй людьми, що її оточують „свої“, що вона належить до певного клану, групи, колективу, класу” [22, с. 87]. Деякі автори окреслюють потреби приналежності й любові, потреби приналежності до групи як соціальні потреби, що випливають із стадної природи людини [15, с. 21]. На четвертому рівні у ієрархії А. Маслоу знаходиться потреба в повазі, яка включає і самоповагу (потребу в компетенції, упевненості, незалежності й волі), і повагу з боку інших. На п'ятому, найвищому рівні знаходиться потреба у самоактуалізації, бажанні людини стати тим, ким вона може стати, досягти вершини власного потенціалу [8, с. 19-20, 61-63].

На думку Н. Коноваленко, класифікація потреб А. Маслоу суттєво відрізняється від інших тим, що він розмежовує не окремі потреби, а цілі їхні групи, які впорядковані у ієрархії відповідно до їхньої ролі в розвитку особистості від найпримітивніших до найбільш витончених потреб вищих рівнів [8, с. 19-20]. Суттєвим є зауваження про те, що задоволення одних потреб впливає на ступінь активності інших, потреби вищого рівня актуалізуються після задоволення потреб нижчого рівня [1, с. 39-40], причому потреби фізіологічного рівня притаманні усім, на відміну від потреб вищого рівня, які більш диференціюють індивідів, ніж нижчі [15, с. 21].

Варто звернути увагу на те, що нереалізована повною мірою потреба у самореалізації реалізується завдяки задоволенню інших

особистісно значущих потреб, заміщення потреби особистості в самореалізації здійснюється завдяки кумуляції, компенсації і заміщенню за протилежністю [9, с. 135].

Крім класифікації А. Маслоу, у вітчизняній літературі існують інші класифікації, що виокремлюють певні групи (класи, рівні) потреб або класифікують окремі потреби. Насамперед, варто звернути увагу на те, що С. Лисенко здійснив детальну ієрархізацію потреб А. Маслоу, поділивши їх на три рівні: класи потреб – групи потреб – конкретизовані потреби (так, є клас соціальних потреб, групою соціальних потреб є причетність до чого-небудь або до кого-небудь, а конкретизованими потребами є екологічна потреба і потреба у вільному часі), причому конкретизовані потреби (наприклад, потреба у освіті), часто повторюються в різних групах і класах потреб [15, с. 18]. Можна навести класифікації потреб В. Андреева і О. Ізотова, які поділяють їх на три групи: фізіологічні, обмежені біологічними особливостями людини (їжа, одяг, медична допомога), інформаційні (культурні), пов'язані з характеристикою людини як істоти, що спілкується з іншими людьми і особисті потреби (потреби у самоповазі й повазі) [23]. М. Кремльов поділяв потреби на чотири рівні: перший рівень становлять фізіологічні потреби, другий – соціально-економічні потреби (бажання мати блага – потреба у праці або відпочинку, це природні, але не завжди необхідні потреби), на третьому знаходяться ідеальні або духовні потреби (потреби у досягненнях культури, науки та інформації), на четвертому – ситуативні потреби, які полягають у самоствердженні особистості, прагненні до влади [24, с. 59]. С. Широкалова до людських потреб відносить матеріальні (їжа, одяг, житло, продовження роду, безпека), соціальні (участь у різних формах суспільних відносин) і духовні (пізнавальні, естетичні) потреби [25].

Можна навести також численні класифікації окремих потреб, в яких їх поділяють за походженням на природні й культурні [15, с. 20-21; 26, с. 20], за природою – на первинні (виникають з моменту народження) та вторинні (мають психологічний характер і усвідомлюються пізніше) [15, с. 20-21; 26, с. 20; 8, с. 18-19; 20, с. 76-77]; за характером предмету – на матеріальні і духовні [15, с. 20-21; 26, с. 20; 20, с. 76-77]; за ступенем усвідомлення – на усвідомлені і неусвідомлені [15, с. 20-21; 26, с. 20]; за ступенем важливості для людини – на домінуючі і другорядні [15, с. 20-21; 26, с. 20] або першочергові і другорядні [20, с. 76-77]; по відношенню до внутрішньої чи зовнішньої сфери розвитку – на індивідуальні, соціальні та індивідуально-соціальні [26, с. 20]; за характером, причиною виникнення – на матеріальні, трудові і статусні [8, с. 18-19], причому під статусними потребами Н. Коноваленко розуміє об'єктивно необхідні умови для збереження й розвитку статусної позиції людини [8, с. 56]. Потреби також поділяють за кількісною визначеністю і можливостями задоволення на абсолютні, дійсні, платоспроможні, задоволені [8, с. 18-19] або окремо за можливістю задоволення на насичені, вгамовані (мають чітку межу

і можливість задоволення) і ненасичені (не можуть бути задоволені повністю, не мають меж насичення); за суб'єктами вияву – на особисті, групові, колективні, суспільні [8, с. 13; 20, с. 76-79]. Деякі автори проводять розподіл потреб на реальні і хибні [14, с. 59] або поділяють їх на дві великі групи – одні пов'язані з фізіологією людини, інші – з її соціальною природою [8, с. 13].

Якщо окремо розглянути проблематику соціального і/або суспільного у потребах, то потрібно сказати, що багато авторів звертає увагу на залежність потреб від соціальних умов, на вплив соціального і культурного середовища [14, с. 59], духовної культури суспільства, до якого належить людина [8, с. 14], технологічного розвитку [14, с. 59] на формування потреб. Вплив оточення стосується не тільки потреб вищого рівня, а й фізіологічних (біологічних) потреб. Так, існує природна потреба у воді, але суспільство сформувало в людях почуття бридливості стосовно всього нечистого, тому виникає синтетична усвідомлена потреба не у воді взагалі, а в чистій воді, відсутність якої викликає такі ж страждання, як і відсутність води взагалі [8, с. 55]. Безперечним є також положення про те, що можна здійснювати вплив на процес формування потреб; не випадково у авторитарних суспільствах разом з державним контролем над виробництвом виступав контроль над виробленням потреб, коли одні потреби вважалися реальними, а інші – хибними (уявними) [14, с. 59], у радянському суспільствознавстві писалося про формування „розумних” потреб. Формування попиту на товар теж пов'язане з формуванням потреб, з цією метою в маркетингу використовуються різноманітні стратегії, які інколи призводять до явища так званої „деструктивної інновації”, коли відбувається принципова заміна одних технологічних відповідей іншими при задоволенні тієї ж самої потреби [14, с. 58].

Соціальне середовище впливає не тільки на формування, але й на задоволення потреби, одна й та сама потреба задовольняється в різних культурах по-різному. Усвідомивши свою потребу в їжі, індивід готує страви, які прийняті в даній культурі, п'є напої, які типові для даної культури [8, с. 60-61]. Відомим є висловлювання К. Маркса про м'ясо, яке можна їсти сирым за допомогою рук, нігтів і зубів і за допомогою ножа і виделки [27].

Отже, незаперечним є вплив соціального оточення на процес формування і задоволення потреби, але чи можна говорити про соціальні і/або суспільні потреби і яким буде їх зміст? Варто звернути увагу на факт, що багато авторів, зокрема С. Лисенко, М. Кремльов, С. Широкалов, Б. Братанич, Л. Антошкіна та ін., що здійснюють класифікацію потреб, виокремлюють соціальні потреби і протиставляють їх іншим – культурним, фізіологічним, інформаційним, духовним, матеріальним. Так, Б. Братанич до соціальних потреб відносить потреби у спілкуванні і прив'язаності [14, с. 57], соціальними можна назвати потреби у приналежності й любові, що пов'язані з приналежністю до групи у теорії А. Маслоу, хоча сам

автор їх так не називав. З іншого боку, група авторів у соціальні включає політичні, економічні, освітні, релігійні та сімейні потреби [15, с. 19].

На відміну від соціальних потреб, у відомих автору джерелах поняття „суспільні потреби” зустрічається рідко. Так, лише Л. Радченко говорить про суспільну потребу, під якою розуміє потребу в організації спільних дій і спілкуванні, визнанні, самоствердженні [1, с. 41, 64-65].

У випадку визначення змісту соціальних потреб і відділення їх від суспільних варто звернути увагу на факт, що соціальне може виступати і у вузькому значенні, позначаючи специфічно соціальне, тобто таке, яке стосується груп людей, спільнот, класів і у цьому значенні соціальне входить в один ряд з економічним, правовим, політичним та іншим, і у широкому значенні, позначаючи відносини людей у суспільстві. На думку українського соціолога В. Гуляєва, дуже важко відрізнити у процесі аналізу „соціальне” у широкому і вузькому значенні, тому часто „соціальне” використовується у обох значеннях [28, с. 59-60].

На думку автора, у випадку потреб варто прийняти таке саме розмежування, яке автор приймає і у випадку розмежування інтересів, на суспільне (те, що стосується людської спільноти) і соціальне, що стосується груп людей. Відповідно, не можна погодитися з окресленням „суспільні потреби”, так як його розуміє Л. Радченко, як потреби спілкування, спільних дій, а тим паче визнання і самоствердження. Потреби у спілкуванні і самоствердженні, на думку автора, - це соціальні потреби, а потреби у визнанні і самоствердженні належать до іншого рівня потреб. Під суспільними потребами натомість можна розуміти всезагальні (загальносуспільні) потреби, потреби суспільства, на відміну від потреб індивіда чи групи людей. Так само, не можна погодитися з вміщенням культурних, соціальних чи політичних потреб у соціальні потреби.

Окрему увагу варто присвятити політичним потребам. Насамперед, потрібно вказати на те, що про політичні потреби (на відміну від інших) згадується дуже рідко. Так, про політичні потреби пише Л. Радченко, яка вважає їх особливим видом суспільних потреб, пов'язаних із розвитком і функціонуванням соціальних механізмів, що регулюють суспільні відносини, наприклад, потреба уникати зіткнень соціальних груп у суспільстві та тримати суспільство в межах порядку, виражати і формувати потреби протилежних соціальних груп, забезпечити їх задоволення певними організаційними засобами і т.п. Головною з політичних потреб є потреба організаційно забезпечити нормальне функціонування і розвиток поділеного на групи суспільства як цілісної системи [1, с. 64-65]. Про політичні потреби пише також М. Михальченко: корінні політичні потреби та інтереси виступають вихідним пунктом всього політичного процесу в політичній сфері, але з іншої сторони, автор вказує на те, що політичні інтереси, як вид суспільних інтересів, визначаються соціальними потребами [29, с. 24-25]. Варто звернути увагу на факт, що в розглянутих вище багатоманітних теоріях і класифікаціях потреб про

політичні потреби (з винятком групи авторів, що поділяли соціальні потреби на політичні, економічні, освітні, релігійні та сімейні [15, с. 19] ніхто не згадує.

Варто також звернути увагу на факт, що сама Л. Радченко вказує на те, що політичний інтерес формується на основі потреб суб'єкта, коли його місце в системі існуючих відносин не дає йому можливість їх задовольнити [1, с. 128-9], політичні інтереси визначаються соціальними потребами [1, с. 163]. Варто також погодитися з думкою А. Лузана, яку наводить Л. Радченко, про те, що потреби соціальних груп, щоб бути реалізованими, повинні знайти своє відображення у політичних інтересах [30, с. 28; 1, с. 64-65].

У контексті розгляду політичних потреб та інтересів варто звернути увагу на феномен влади, яку часто згадують дослідники, що займаються проблематикою потреб і інтересів. З одного боку, вказується на факт, що реалізація інтересів суб'єкта, як правило, пов'язана з участю у здійсненні впливу на державну владу, тиском на неї [1, с. 105] або навіть у здійсненні політичної влади як такої. З іншого боку, звертається увага на те, що влада є однією із суттєвих складових потреб особистості в самореалізації, причому під нею розуміють не тільки політичний чи державний вплив, хоч останні і складають її найважливіший елемент, але й інтелектуальний, моральний, психологічний та ін. впливи [9, с. 139]. З цього виникає висновок про те, що влада може виступати і психологічною потребою суб'єкта, у тому числі лідера соціальної групи, і засобом задоволення потреб та інтересів даної групи чи особи.

Отже, безперечним є присутність соціального у процесі формування потреб та у процесі їх задоволення, на що звертає увагу багато авторів. Можна також погодитися з думкою про те, що на формування і задоволення потреб впливають також інші чинники, зокрема культурні, технологічні, духовні, причому це стосується не тільки потреб вищого рівня, але й фізіологічних потреб. Крім цього, на думку автора, у цьому контексті можна говорити про опосередкований вплив на формування і задоволення потреб правових чи політичних (державних і недержавних) чинників.

До соціальних потреб, на думку автора, варто відносити потреби, що стосуються соціального у вузькому розумінні цього слова; що стосуються груп людей, спільнот, потреби у приналежності і любові, що пов'язані з приналежністю до групи у теорії А. Маслоу, потреби у спілкуванні і прив'язаності. Суспільними потребами можна натомість вважати потреби усього суспільства, всезагальні потреби.

На думку автора, з огляду на відмінності у характері потреби та інтересу, на усвідомлений характер останнього і його спрямованість на інститути, від яких залежить розподіл благ, що задовольняють чи за допомогою яких можна задовольнити потребу, мову можна вести лише про політичний інтерес. Це відрізняє політичний інтерес від інших інтересів

(і потреб) – так, на думку автора, можна говорити про політичні інтереси, викликані соціальними, фізіологічними, культурними потребами і про соціальні чи культурні потреби і соціальні і культурні інтереси (тобто інтереси, що реалізуються у соціальній і культурній сфері).

Література:

1. **Радченко Л. М.** Політичні інтереси : об'єктивно-суб'єктивна детермінація і механізми реалізації. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / Л. М. Радченко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2009. – 192 с.
2. **Волинський А. К.** Теоретико-методологічні основи аналізу політичного процесу у сучасній політичній науці. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / А. К. Волинський; Міжрегіональна академія управління персоналом. – К., 2006. – 214 с.
3. **Коляса О. Я.** Політичний інтерес як спосіб раціоналізації суспільних відносин. Дис. ... канд. політ. наук: 23.00.01 / О. Я. Коляса; Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2007. – 168 с.
4. **Леонтьев Д. А.** Жизненный мир человека и природа потребностей // Психологический журнал. – 1992. – № 2. – Т. 13. – С. 107-121.
5. **Сіренко В. Ф.** Інтереси і влада : [Монографія] / В. Ф. Сіренко. – К. : Оріяни, 2006. – 536 с.
6. **Здравомислов А. Г.** Потребности, интересы, ценности : Монография / А. Г. Здравомислов. – М. : Политиздат, 1986. – 223 с.
7. **Бернацкий В. О.** О субординации социальных интересов / В. О. Бернацкий // Вестник Московского университета. – Серия 8. Философия. – 1972. – №5. – С. 3-12.
8. **Коноваленко Н. В.** Потреби та інтереси громадянина України як складова державотворчих процесів сучасного суспільства. Дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. В. Коноваленко ; АПН України ; Інститут вищої освіти. – К., 2007. – 218 с.
9. **Муляр В. І.** Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) : [Монографія] / В. І. Муляр. – Житомир : ЖІТІ. – 1997. – 214 с.
10. **Александров Д. В.** Категорія „інтерес” як об'єкт протосоціологічної і соціологічної рефлексії. Дис. ... канд. соц. наук : 22.00.01 / Д. В. Александров ; Інститут соціології Національної академії наук України. – К., 2009. – 197 с.
11. **Вінник О. М.** Теоретичні аспекти правового забезпечення реалізації публічних і приватних інтересів в господарських товариствах. Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.04 / О. М. Вінник Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2004. – 631 с.

12. **Зубов В. О.** Підприємницький інтерес : соціально-філософський аналіз. Дис. ... канд. філ. наук : 09.00.03 / В. О. Зубов ; Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 2004. – 182 с.
13. **Щербина Д. В.** Закономірності формування і реалізації економічних інтересів. Дис. ... канд. ек. наук : 08.01.01 / Д. В. Щербина ; Донецький національний університет. – Донецьк, 2006. – 222 с.
14. **Братанич Б.** Концепція потреб у структурі філософії маркетингу // Персонал. – 2006. – № 4. – С. 55-60.
15. **Глухачов Є. Ф.** Задоволення соціальних потреб населення як умова підвищення його довіри до влади / Є. Ф. Глухачов, Т. Б. Хомуленко, С. М. Клімова, Ю. В. Падафет, А. І. Андрющенко / Національна академія державного управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т / Є. Ф. Глухачов (заг. ред.). – Х. : Видавництво ХарРІ НАДУ „Магістр”, 2005. – 182 с.
16. **Рабінович П. М.** Права людини і громадянина : Навчальний посібник / П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк. – К. : Атіка, 2004. – 464 с.
17. **Пушкіна О. В.** Конституційний механізм забезпечення прав людини і громадянина в Україні : проблеми теорії і практики. Дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.02 / О. В. Пушкіна ; Національний університет „Острозька академія”. – Острог, 2008. – 457 с.
18. **Скакун О. Ф.** Теорія права і держави : Підручник. / О. Ф. Скакун. – 3 видання. – К. : Алерта ; ЦУЛ, 2011. – 524 с.
19. **Ламбен Ж.-Ж.** Менеджмент, ориентированный на рынок / Пер. с англ. Под ред. В. Б. Колчанова / Ж.-Ж. Ламбен. – СПб. : Питер. – 2004. – 800 с.
20. **Антошкіна Л. І.** Вища освіта в системі суспільних інтересів : [Монографія] / Л. І. Антошкіна ; Бердянський ун-т менеджменту і бізнесу. – Донецьк : Юго-Восток, 2008. – 283 с.
21. **Колот А. М.** Мотивація персоналу : Підручник / А. М. Колот. – К., 2002. – 337 с.
22. **Маслоу А.** Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб. : „Евразия”, 1999. – 478 с.
23. **Андреев В. Н.** Социальная инфраструктура предприятий как инструмент повышения эффективности хозяйствования / В. Н. Андреев, И. С. Изотов // Современные проблемы менеджмента : Сб. науч. работ. – СПб. : СПбЧЧГОФ, 1992. – с. 5-16.
24. **Левин В. Л.** Искусство быть собой / В. Л. Левин. – М. : Знание, 1977. – 208 с.
25. **Широкалова Г. С.** Предмет исследования: права человека / Г. С. Широкалова // Социс. – 1999. – №12. – С. 95-99.
26. **Сладкевич В. И.** Мотивационный менеджмент : Курс лекций / В. И. Сладкевич. – К. : МАУП, 2001. – 168 с.
27. **Маркс К.** Экономические рукописи 1857-1859 гг. // К. Маркс, Ф. Энгельс: Соч. – М. : Политиздат, 1956. – Т. 46. Ч. 1. – с. 8.

28. **Гуляев В. В.** Социальные механизмы предупреждения и разрешения социально-трудовых конфликтов. Дис. ... канд. соц. наук : 22.00.04 / В. В. Гуляев ; Институт социологии НАН Украины. – К., 2004. – 194 с.

29. **Михальченко Н. И.** Политическая идеология как форма общественного сознания / Н. И. Михальченко. – К. : Наукова думка, 1981. – 262 с.

30. **Лузан А. А.** Политическая жизнь общества: вопросы теории / А. А. Лузан. – К. : Вища школа. Головное изд-во, 1989. – 151 с.